

Glosy k rekonstrukcím urbanismu středověkého města

Stále zřetelněji vidíme, že teprve s vrcholně středověkou urbanizací evropského prostoru došlo k závažným proměnám kulturních forem, jimiž se vyznačovaly staré agrární společnosti doby „předhistorické a raně historické“. I to je důvod, proč právě počátky středověkých měst, jimiž začínala nová civilizační éra, tolik zaměstnávají současné medievistické bádání.

■ Ondřej WOLF
Univerzita Hradec Králové

Není tomu tak dávno, co jeho archeologická větev předložila zjištění, že tento kulturně historický „zlom“ doprovázely výrazné změny v sídelně prostorovém chování člověka, které zanechaly stopu pod i nad zemským povrchem. Schopnost tyto stopy odhalit a alespoň částečně přispět k poznání té části minulé reality, která zůstává mimo dosah psaného či jiného pramenného svědectví, jednoznač-

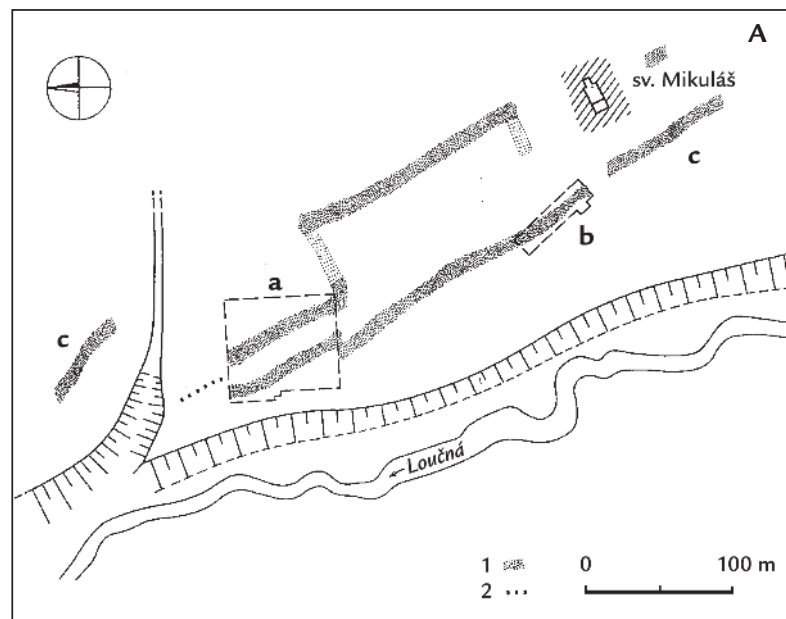
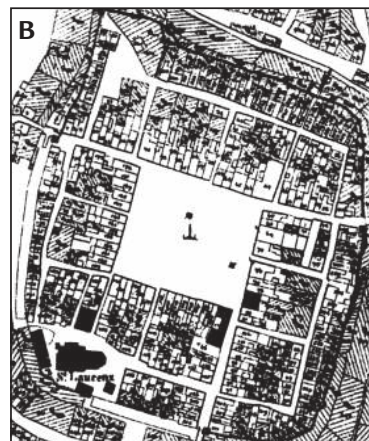
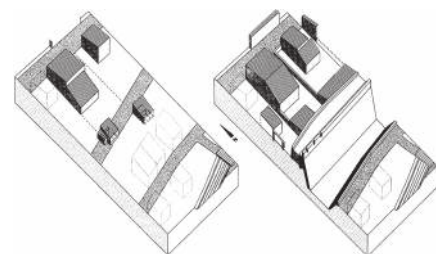
ně přiznává archeologii nárok na (nejednoduchý) život. Především díky archeologii a úsilí všech, kteří se podílejí na záchraně a studiu hmotného svědectví tzv. podzemních městských archivů, vysvítá již delší dobu najevo, že za příkladný doklad změny onoho prostorového chování můžeme považovat lokace (z lat. *locare* – vysadit nové nebo osadit existující sídliště a nadat jej privilegii) středověkých městských i venkovských sídel, jejichž prostorová struktura reagovala na zcela nové hospodářské, právní i kulturní podmínky společenského života.

Jednorázové založení či postupné utváření města?

Problematika vzniku městského urbanismu a vrcholně středověké obytné zástavby vůbec však i dnes naráží na mnoho nezodpovězených otázek a přirozeně také na různé průkazné hypotézy. Některé z nich důrazně připomněla nedávná diskuze o vzniku měst, která proběhla na každoročním setkání německých archeologů středověku a novověku, a která byla vyčerpávajícím způsobem publikována v 15. roč-

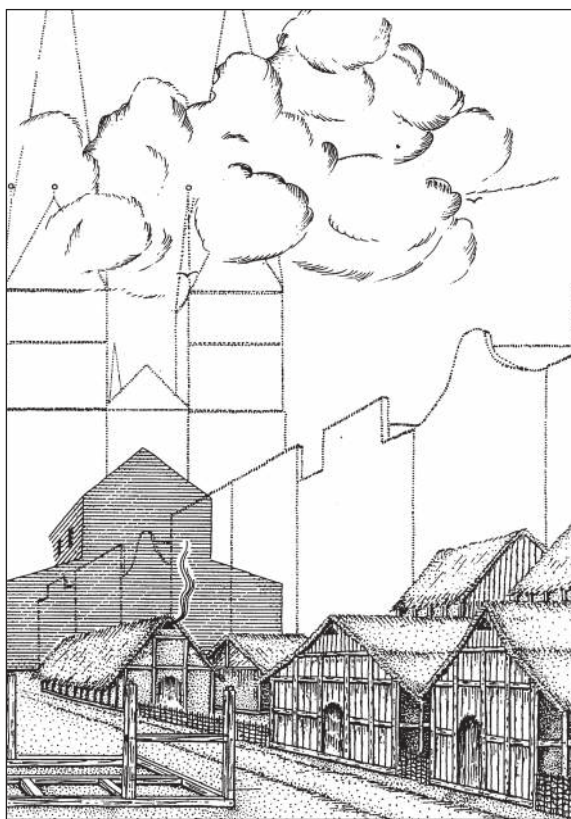
níku *Mitteilungen der Deutschen Gesellschaft für Archäologie des Mittelalters und der Neuzeit* v roce 2004. Výzvou k tématickému zaměření setkání se stala roku 2001 vydaná kniha K. Humperta a M. Schenka „Entdeckung der mittelalterlichen Stadtplanung. Ende vom Mythos der gewachsenen Stadt“, která, jak napovídá sám název, odmítla archeologicky podložené představy o vzniku prostorové struktury města jako o postupném a dlouhodobém utváření městského urbanismu, a která se tak vrátila k dříve zpochybněným teoriím.

■ Obr. 2
Freiburg im Breisgau. Rekonstrukce posunu ve vývoji zástavby na Grünwälderstrasse 16/18. Vlevo okolo roku 1120-1130; vpravo okolo roku 1200 (Piekałski 2004).

■ Obr. 1 Pokus o srovnání prostorové struktury raného a plně vyvinutého lokačního města A Tisová/Staré Mýto (tečkovaně průběh zástavby) (upraveno dle Richter 1994); B Vysoké Mýto na katastrální mapě z doby kolem r. 1840 (Ježek 2000).

Jednou z nich, jež od 70. let 20. století vyvolávala diskuze nad vznikem a rekonstrukcí prostorové struktury středověkých měst, byl názor rozšířený zejména mezi historiky architektury a historickými geografi. Vycházel z předpokladu „založení“ města jako jednorázové akce. Jejím výsledkem mělo být vyměření náměstí a domovních parcel podle ideálního a předem naplánovaného měřičského schématu. Tím mělo prostorové uspořádání městského urbanismu přetrvat po dlouhá staletí v neměnné podobě až do moderní doby. Základní pomůckou takto orientovaného studia se proto mohl stát novověký kartografický materiál (zejména tzv. katastrální mapy z 19. století), používaný jako podklad pro rekonstrukce středověkého městského půdorysu, nepřímo rovněž pro závěry nad proveniencí toho kterého půdorysného typu nebo topografie osídlení

■ **Obr. 3**
Hanzovní město
Lübeck. Ideální
rekonstrukce
průběhu rané
měšťanské
zástavby na
pozadí průběhu
pozdějšího
novodobého
průčelí domů
na Alfstrasse
v Obchodní čtvrti
(Fehring 1994).

před vysazením města (**obr. 1:B**). Dodejme na okraj, že se tato hypotéza stala jednou z vůdčích teorií poválečného historicko urbanistického výzkumu českých „gotických“ měst, a že si proto našla cestu také do publikací určených především širší veřejnosti.

Do přímého střetu s touto teorií, jež na městský urbanismus mnohdy pohlížela jako na umělecké dílo, se však dostala archeologická zjištění, v německém prostředí mnohokrát diskutovaná hlavně v 80. letech. Bylo totiž jednoznačně doloženo, že prostorová struktura měst, zachycená katastrálními plány, ve skutečnosti prošla výraznými proměnami: tam, kde byla písemně prokázána lokace města mohlo docházet k vyměřování domovních bloků a úpravám terénu teprve s určitým časovým odstupem (v Čechách např. Hradec Králové). A tam, kde zůstala do novověku nezastavěná plocha, rozprostírala se původně raně městská zástavba (Beroun). Tam, kde vedly ulice, stály předtím domy, tam, kde byla ve středověku postavena kamenná hradba, byla předtím obytná zástavba (Freiburg i. B.) (**obr. 2**). Rozloha městských parcel a průběh domovních průčelí mohly být následkem pozdějšího rozparcelování

a stabilizace linie domovního bloku (Lübeck) (**obr. 3**), nikoli důsledkem jednorázové lokační akce, „založení“ města.

Řekněme, že z právně historického hlediska se založení města skutku může jevit jako jednorázový akt, a to zvláště v těch případech, kdy bylo tzv. zakládacím privilegiem povoleno jeho vysazení (tak i u východočeské Poličky). Obdobně tomu asi bylo tehdy, jestliže mezi vrchností a lokátory vznikla ústní dohoda dle obyčejového práva, což byl ve střední Evropě nejčastější případ. Dodejme však, že ani vývoj k plnoprávnému městu nemusel být záležitostí jednoho okamžiku.

Z hlediska sídelně prostorového a architektonického se bezpochyby jednalo o dlouhodobý a komplikovaný proces. V některých případech dokonce skončil, zejména z ekonomických důvodů, neúspěchem, tj. zánikem urbánního sídliště s větší nebo menší časovou prodlevou od lokace. Ostatně i u těchto zaniklých sídel poznáváme (východočeská Tisová/Staré Mýto, Žďár n. S., Hradištko u Davle aj.), do jaké míry se liší prostorová struktura rané fáze existence města od rozvinuté urbanistické struktury pozdně středověkých a novověkých měst (**obr. 1**). A proto otázka, jaký tedy byl prvotní zakladatelský plán či urbanistický záměr při lokaci konkrétního města, zůstává nadále otevřeným badatelským problémem. Z toho zároveň plyne, že promítání novověkého půdorysu města do vrcholného středověku, resp. do doby okolo lokace, může být značně zavádějící metodou výzkumu vývoje středověkých městských jader a nepřilíží šťastným postupem při rekonstrukci vzhledu rané fáze lokačního města, na což bylo již mnohokrát poukazováno, i když leckdy marně.

Nad jiné exemplární kauzu složitého vývoje městského urbanismu představuje dlouhodobě a důkladně archeologicky zkoumaný severoněmecký Lübeck, „prototyp moderního města západního typu 12. století“ (tak A. v. Brandt). Roku 1143 byl lokován nedaleko Starého Lübecku, raně středověké slovan-ské sídelní aglomerace s hradem, řemeslnicko – tržní osadou a říčním přístavem. Vysazení proběhlo

na poloostrově při soutoku řek Trave a Wakenitz, na kterém byly nalezeny stopy raně středověkého předlokačního osídlení. Z důvodu hlubokých proměn v severoevropském dálkovém obchodu, které způsobily, že obchodníci již nedoprovázely své lodě po moři, ale řídili obchodní záležitosti z vlastního měšťanského domu, došlo podle archeologických pozorování kolem roku 1217 k dalekosáhlým proměnám v prostorové struktuře západní části současného městského jádra, a to v místech, kde se patrně od nové lokace okolo roku 1159 nacházely při řece Trave tzv. Obchodní čtvrti a říční přístav s tržištěm. Ze shora řečených důvodů však došlo k změnám v topografii tohoto přístavu a následkem toho i k rozšíření města o tuto její dosud extramurární část. Tím mělo dojít jednak k výraznému posunu hradebního pásma a rozšíření Obchodní čtvrti směrem k řece, jednak k restrukturalizaci stávající uliční sítě (**obr. 4**). Tato proměna byla zároveň součástí širších prostorových změn, souvisejících s rozšiřováním města z centrální části poloostrova do jeho okrajových partií. Příčinou dalších topografických proměn byla rostoucí administrativně právní emancipace městské obce, která vedla v první polovině 13. stol. ke stržení zeměpanského hradu v severní části města a k výstavbě radnice, rozmnožily se i církevní stavby. Jiná archeologická zjištění z různých částí města vedla k zamítnutí představy o vyměření úzkých parcel při „zakládání“ města. Bylo jasně prokázáno, že ještě na počátku 13. století se na místě pozdějších pěti novověkých domovních parcel v Řemeslnické čtvrti rozkládala jedna rozlehlá čtvrti s domem a jeho hospodářských zázemím (Stadthof). Ještě někdy v 1. polovině 13. stol. byla rozdělena na dvě parcely, koncem tohoto století již na čtyři. Pátá parcela vznikla až na přelomu 16. a 17. stol. (**obr. 5**). Podle G. Fehringa dělení původně jedné parcely odráželo demografický a hospodářský růst města, jenž se projevoval i v jiných oblastech městského života, např. ve zdokonalování techniky budování měšťanské obytné zástavby (rámová konstrukce). Dodejme, že teprve na konci 13. století, tedy přibližně 150 let od „založení“,

získala tato zástavba vzhled (cihlový Dielenhaus), který přetrval až do 19. století.

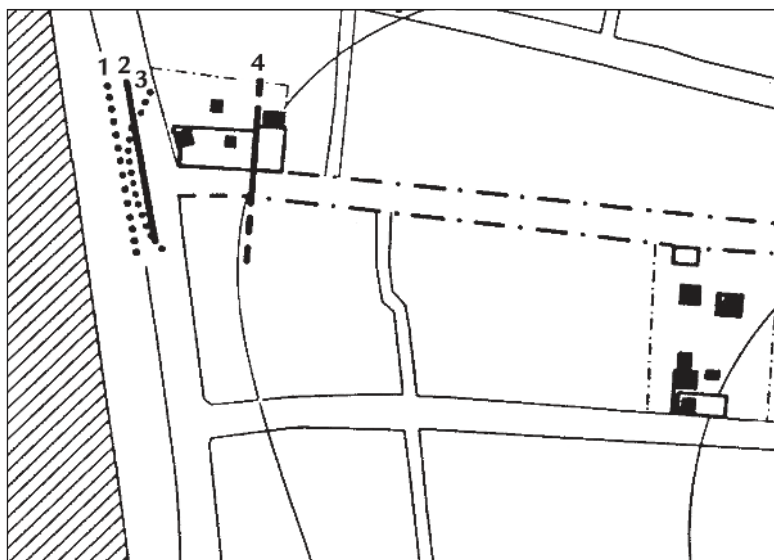
Není tedy divu, jestliže M. Gläser reaguje na závěry K. Humprechta a M. Schenka závěry ohledně vysazení města Lübecku předem jasnou otázkou: je náš obraz sídelní fáze vývoje města z doby kolem roku 1300 výsledkem vyměřovací akce z poloviny 12. století, nebo důsledkem pozvolného nelineárního vývoje?

Dlužno ovšem říci, že i před archeologickým bádáním stojí některé nedořešené problémy. Především není archeologům jasné, zda postupný vývoj urbánní struktury probíhal bez průběžných plánovacích zásahů, a stejně tak nevíme, nakolik se samotné vysazení města odchýlilo od původního lokačního záměru, resp. od předem „narýsovaného“ plánu výstavby, existoval-li zde vůbec. V této souvislosti lze poukázat na nejasnosti ve vývoji východní části královehradeckého městského jádra, v jehož prostorové struktuře pravděpodobně docházelo několik století od původní lokace města k závažným modifikacím struktury zástavby v místech Malého náměstí a v průběhu tamní uliční sítě. Ani v případě Trutnova, jenž vznikl na „zeleném drnu“, nelze opět na základě archeologických pozorování vyloučit, že prvotní právní akt založení města a jeho raný urbanistický vývoj byly do jisté míry událostmi *sui generis*.

K nejednoznačné podobě raného měšťanského domu

Podobně zajímavou otázkou zkoumání středověkých měst, jíž se zde chceme okrajově dotknout, je problematika vzhledu rané měšťanské obytné zástavby. Na poli sídelně archeologického výzkumu vzbuzuje zaslouženou pozornost již delší dobu a proto nemá smyslu opakovat zde již mnohokrát řečené. Zastavíme se proto jen u jednoho z interpretačních oříšků a poukážeme na jisté rozpory (rekonstrukce), které jej doprovázejí.

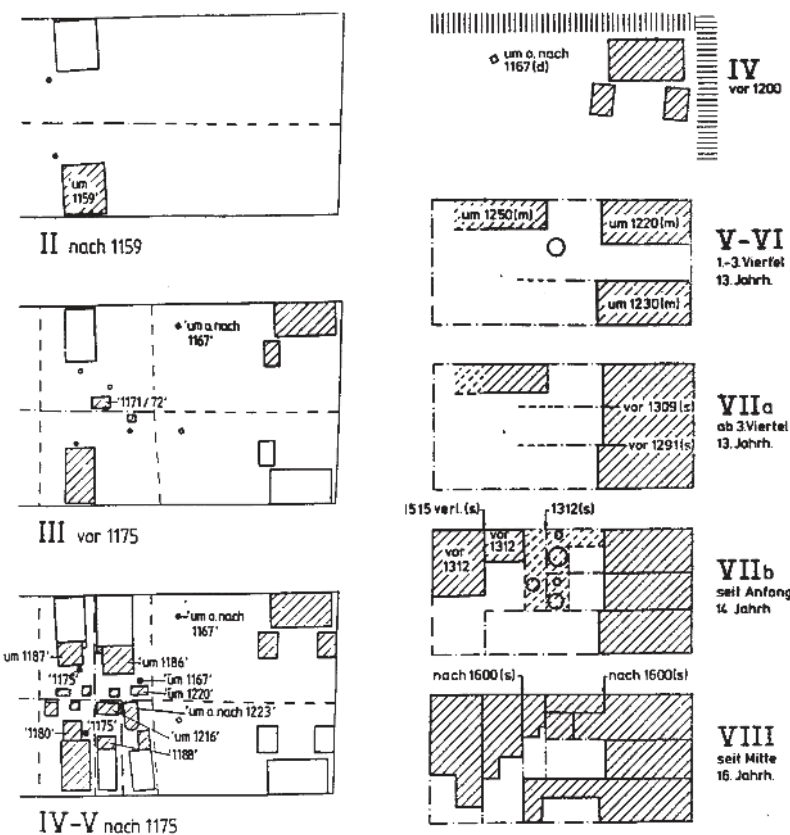
Zatímco vývoj raného měšťanského domu v hornoněmeckém prostoru tendoval k jednoprostorovému kamennému domu s přízemím

■ Obr. 4
Lübeck. Změny v topografickém vývoji v Přístavní a Obchodní čtvrti na Alfstrasse.
1 průběh nábřeží kolem r. 1217;
2 městská hradba kolem r. 1217;
3 průběh nábřeží kolem r. 1157;
4 průběh městské hradby kolem r. 1181 (Fehring 1994).

a obytnou částí v patře, výchozí formou vývoje měšťanského domu dolnoněmecké oblasti (Lübeck) měl být dřevěný jednodílný polyfunkční dům, který se někdy na přelomu 12. a 13. stol. proměnil pravděpodobně v dům dvoudílný s jedním nadzemním podlažím a podsklepenou částí (obr. 6:4) (též Corvey a Nienover v horním Povešerí aj.). Tento dům asi představoval jen jakési přechodné intermezzo k již stabilnímu příbytku, kterým byl od konce 13. století zděný cihlový dům síňového typu. Ve středově-

chodní Evropě, zejména však v českých zemích, kam se „idea výstavby měšťanského domu“ dostávala od počátku 13. stol. s německými komunitami, je situace bohužel jen obtížně čitelná. Jak na zaniklých, tak v dodnes žijících městských sídlištích nalézáme víceméně obdobný typ do podloží zahroubeného sídlištního objektu (obr. 6:2), jenž indikuje jak časnou fázi vývoje měšťanské obytné architektury, tak také již zmiňovaný nestabilizovaný vývoj celkové prostorové struktury města. Vzhledem k torzovitosti

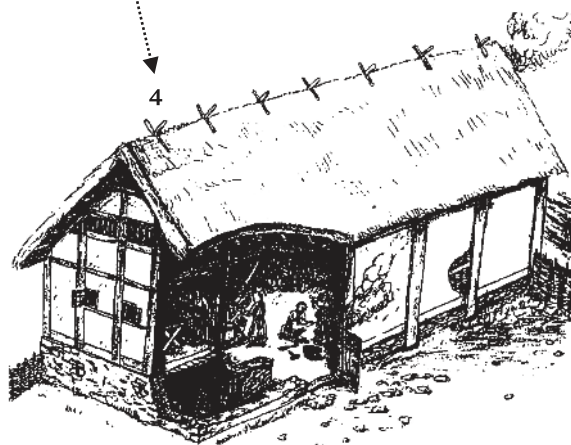
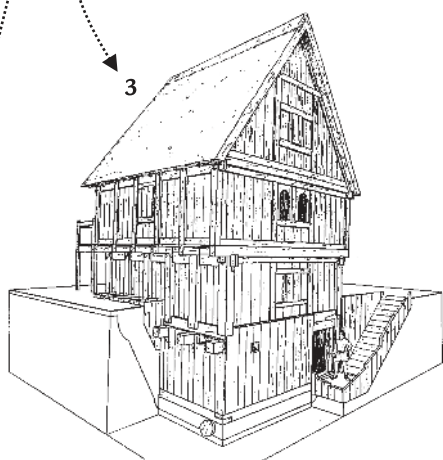
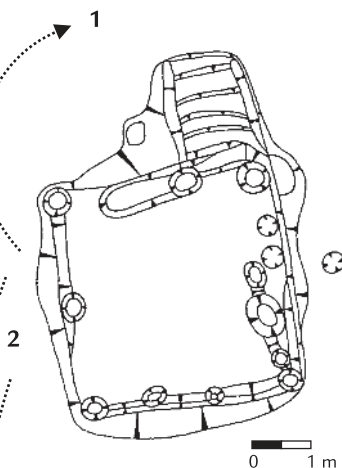
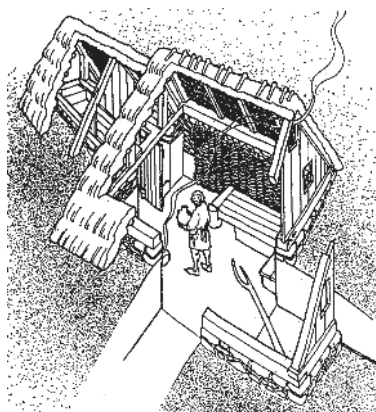

■ Obr. 5
Lübeck, Obchodní čtvrt. Schématická rekonstrukce parcelálního a stavebního vývoje od 12. do 17. století na Alfstrasse (Fehring 1994).

■ Obr. 6

Zjednodušené schéma interpretačních a rekonstrukčních možností jedné nálezové situace.

- 1 polozahloubený raný měšťanský dům, Kolová/Starý Zámek (Velínský 1995);
- 2 půdorys zahloubeného sídlištního objektu, Tisová/Staré Mýto;
- 3 vícepodlažní věžovitý dům rámové konstrukce se suterénem, Lübeck (Fehring 1994);
- 4 dvoudílný dům s podsklepenou částí, Nienover (Stephan 2004).

archeologických pozůstatků této obytné zástavby si již tradičně nevíme rady s interpretací funkce objektu a od ní se odvíjející rekonstrukce vzhledu domu.

Situace je o to komplikovanější, že snahy o rekonstrukci, které se orientačně opírají o zahraniční analogie, mohou narážet na protichůdné interpretace zcela obdobných nálezových situací (obr. 6). Tak lze v německém prostředí, ba dokonce v řadě jedné lokality, sledovat dva odlišné interpretační přístupy. Spor však neběží o funkci zahloubeného sídlištního objektu, který zde byl a je nadále považován – narozdíl od prostředí českého (obr. 6:1) – za suterénní (skladovací) část domu, nýbrž o samotnou rekonstrukci nadzemní části tohoto domu. V této souvislosti připomeňme, že se diskuse pohybuje okolo shora uvedeného dvoudílného domu doněmecké oblasti, do jehož sféry rozšíření mohly podle některých německých badatelů spadat také české země.

Ačkoli tento jistě pozoruhodný názor nelze prozatím bezpečně podložit, představuje zajímavou variantu ke koncepci, která v poslední době našla své zastánce rovněž u nás. Nejedná se o nic jiného, než o alternativní interpretaci k teorii dvoudílného a z části podsklepeného domu, jejímž hlavním zastáncem je G. Fehring. Na základě lübeckých nálezových situací uvažoval o zahloubeném sídlištním objektu tak, že původně sloužil jako sklep, nad nímž se tyčila několikopodlažní, téměř věžovitá stavba rámové konstrukce s vyhřívanou obytnou místností (obr. 6:3). Dům, jenž tvořil na parcele hlavní část zástavby, měl sloužit jako dočasný příbytek především vyšším sociálním vrstvám městského obyvatelstva. Nelze popřít, že se v této interpretaci ozývá starší J. Schepersova teorie o středomořském původu věžovité kamenné architektury v Německu. Vždyť podle G. Fehringa šlo především o skupiny Lübečanů vstupující na nadregionální trh, jehož prostřednictvím měli ve středomořské oblasti přijít do styku s kamennou věžovitou architekturou toskánských obcí. Na hypotetičnost obou teorií však v poslední době poukázal J. Piekalski, který zdůvodnil, že nejen že nelze přímočaře vyvozovat

původ německé věžovité architektury ze střední Itálie, ale také že nelze jednoznačně přijmout Fehringovo čtení a rekonstrukci nálezových situací. Spolu s některými německými badateli zastává J. Piekalski názor, že se v případě zahloubených sídlištních objektů spíše jednalo o relikty skladovacího prostoru situované v zadní části dvoudílného domu. Jeho pozůstatky byly zřejmě nalezeny také v pobaltském Elblagu a ve Wroclawi.

Lze říci na závěr, že tato hypotéza nachází své místo rovněž v úvahách některých českých archeologů. Je ovšem otázkou, do jaké míry by představa dvoudílného domu s podsklepenou částí kolidovala např. s předpokládanou parcelací zaniklého preurbánního sídliště na Hradištku u Davle, a nakolik by tedy tvořila vhodný rekonstrukční klíč. Jak však zkušenost s prameny učí, je mnohem pravděpodobnější, že i nadále bude těchto klíčů několik.

Literatura:

- Fehring, G. 1994: Stadtarchäologie in Lübeck 1973–1993, Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters 22, 129–180.
- Hoffmann, F. 1992: České město ve středověku, Praha.
- Ježek, M. 2000: Archeologia na rynku malego miasta w Czechach. In: Piekalski, J. – Wachowski, K. (eds.): Centrum sredniowiecznego miasta, Wratislavia Antiqua 2, Wrocław, 21–42.
- Klápště, J. – Richter, M. – Velínský, T. 1996: Hausbau früher Lokationsstädte in Böhmen. In: Brachmann, H. – Klápště, J. (eds.): Hausbau und Raumstruktur früher Städte in Ostmitteleuropa, Památky archeologické – Supplementum 6, Praha, 148–65.
- Líbal, D. 1970: Starobylá města v Československu. Stavba jako obraz dějin, Praha.
- Piekalski, J. 2004: Wczesne domy mieszczan w Europie Środkowej. Geneza – forma – funkcja, Wrocław.
- Richter, M. 1994: Hrnčířská pec ze Starého Mýta (k otázce počátků vrcholně středověké keramiky), MARB 1993, Památky archeologické, Supplementum 2, Praha, 145–157.
- Stephan, H. G. 2004: Die Stadtwüstung Nienover im Solling im Rahmen der Dasselers Herrschaft an der Oberweser, Sollinger Heimatblätter 2, 12–19.
- Untermann, M. 2004: Planstadt, Gründungsstadt, Parzelle. Archäologische Forschung im Spannungsfeld von Urbanistik und Geschichte Einführende Bemerkungen, Mitteilungen der Deutschen Gesellschaft für Archäologie des Mittelalters und der Neuzeit 15, 9–16.
- Velínský, T. 1995: K vývoji obytné zástavby v českých lokačních městech 13. a 14. století. In: Wachowski, K. (ed.): Kultura sredniowiecznego Śląska i Czech. Miasto. Wrocław, 71–80.